

Garagalpagystanda aslynda nämeler bolýar?

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Publisistika, Sözler

написано kitapcy | 24 января, 2025

Garagalpagystanda aslynda nämeler bolýar? GARAGALPAGYSTANDA ASLYNDA NÄMELER BOLÝAR?

Orta Aziýa regionynda bolýan üýtgesmeler täze dünýä düzgüniniň gelen sepgidinde iňňän dartgynly ýagdaýa öwrüldi. Uzak wagtdan bări ýazyşymyz ýaly regiondaky durnuksyzlyk ýa-da güýç deňeçerligindäki üýtgesme diňe sebit ýurtlary däl, eýsem bu ýerde güýç tutlusugyna giren aktýorlar üçin möhüm bolup durýar.

Hawa, XX asyryň başlaryndan bări «Ýewraziýanyň ýüregi» ýa-da «Bu ýerlere höküm eden ýer ýüzüne höküm eder» diýen ýaly aýdylyp gelinýän sözler häzirem güýjuni ýitirenok.

Häzir bu formulany hasam sowukganly öwrenmek gerek. Köpçülikleyín ýokanç keselleriň ýaýramagy, uruş we ykdysady problemalar Aziýada-da täze hyzmatdaşlyk ugurlaryny orta goýýar.

Özbegistan geostrategiki ýerleşishi taýdanam, ilaty babatda-da, soňky wagtlar saýlap alýan syýasy ugurlary bilenem öňe çykýar. Owganystan meselesiň çözgüdine açylan gapylardan biri bolmagy, aýratynam 2017-nji ýıldan soň dünýä bilen integrasiýalaşmak üçin äden ädimleri, ukrain konfliktinde ilkinji bolup urşa garşydygyny görkezen ýurtlardan biri bolmagy we elbetde Türk döwleleriniň guramasyna girip umumytürk dünýäsini janlandyrmagy Türkiye nukdaýnazaryndanam zerur fotogörnüşi döretdi.

Hususanam Özbegistanyň umumytürk dünýäsindäki bu dinamizmini

dowam etdirmegi we sebitiň täze deňeçerligiň gözleginde bökdençsiz öñe gidip bilmegi üçin durnuklylygyny goramagy hökmany bolup durýar. Garagalpagystandaky hadysalaram Özbegistandaky durnuklylygy bozup biljek potansial şertleriň üstünde durýar.

Ýogsa-da, birnäçe gün bări Nukus şäherinden (Garagalpagystan respublikasynyň merkezi) habar beriş serişdelerine syzan protestler nämäni aňladýar?

Aslynda bolup geçen wakalara düşünmek üçin garagalpakkaryň we Garagalpagystanyň taryhyna gysgaça göz aýlamak gerek.

• **TÜRK DÜNYÄSINIŇ BİR PARÇASY**

Garagalpaklar taryhy prosesiň dowamynda Orta Aziýa sebitinde ýerleşen, türki dilde gepleýän we umumytürk dünýäsiniň garaşsyz döwlet statusy bolmadyk ýerlerinden biridir. Garagalpagystan Awtonom Respublikasy hazırlı Özbegistan respublikasynyň düzümünde. Günorta-gündogary Özbegistan, günortasy Türkmenistan, günbatary we demirgazygy Gazagystan bilen gurşalan.

Gaty uzaga gidilmese-de, Altyn Ordanyň ýykylmagyndan soň Syrderýanyň boýlaryna ýerleşen garagalpaklar belli bir wagta çenli galmyklara garşıy göreşip, yzyndanam Hywa hanlygynyň tabynlygyna geçipdirler. Noggaýlar we peçenegler bilen ýakyn baglanychylary bar. Orhon ýazgylary beýleki türki halklar ýaly garagalpakkaryňam taryhy çeşmesidir.

Garagalpak ýazuw dili (döwlet status derejesinde bolmasa-da) Garagalpagystanyň gurulmagy bilen başlanýar. Garagalpak dili türk diller maşgalasynyň gypjak toparyna degişlidir. Gypjak topary bolsa gypjak-bulgar (Kazan türkçesi we başgyrtça), gypjak-kuman (kumança, karaýymça, kumykça we ş.m.), gypjak-nogaý (nogaýça, garagalpakça we gazakça) görnüşinde dürli-dürlilik görkezýär. Garagalpakkaryň birinji orta çykan Horezm sebiti häzirem ýasaýan ýerlerine gabat gelýär.

Belli bir wagta çenli rus basybalyjylaryna garşıy göreşen garagalpakkaryň ýerleri 1873-nji ýylda Russiyanyň düzümine birikdirilýär. Garagalpagystan 1930-nji ýylda Gazagystanyň düzümindäki awtonom oblast, 1932-nji ýylda gönüden-göni Moskwa garaşly oblast, 1936-nji ýylda bolsa Özbegistanyň düzümine

birikdirilen respublika görnüşinde orta çykýar.

Aslyna seredende bu bölünüşik we birleşdirmeler şu günüň ýuze çykan meseläniň düýp sebäbidir. Çünkü Sowet Soýuzynyň dolandyryş ulgamynda uzak wagtlap bir ýerde ýaşan halklaryň dil we geografiki taýdan bülünmegi, hatda her dürli bulambujarlyga taýýar ýagdaýa getirilmegi-de bar. Häli-hazırlerem çözülmän gelen araçák meseleleri-de şu dolandyryş düşünjesiniň miwesidir.

• **YNJYK SEBIT**

Dek düýn bolup geçen wakalara degip geçmezden öñ şu kesgitlemäni goşmak gerek: Garagalpaklar uzak wagtlap özbekler, gazaklar we türkmenler bilen köpcülikleýin ýagdaýda garym-gatym bolup agzybirlikde ýaşap geldiler. Yöne olar özlerine mahsus dilini we ýokarda gysgaça aýdylyp geçilen taryhlaryny awtonom statusda gorap saklama isleglerini saklap gelýärler. SSSR-iň dargamagynyň yzysüre garaşsyz döwlet bolmak ideýasy öñe çykanam bolsa, bu islegiň üstünde çynlakaý durulmandyr we 1993-nji ýylда garagalpak ygytyýarlylary Özbegistan bilen ýene 20 ýyllyk möhlet bilen birleşen ýagdaýda ýaşamagyň ylalaşygyny baglaşýarlar. Ylalaşygyň şertlerine görä, 2013-nji ýylда taraplar täzeden bu möhleti uzaldybam bilýärdi ýa-da referendum geçirilmek arkaly Garagalpagystanyň halky Özbegistandan bülünip aýrylyp we ýurduň ykbalyny özi kesgitläp bilýärdi.

Özbegistan üçin bu ýurduň ýerasty baýlyklary bilen bir hatarda ekerançylyk pudagy-da möhüm orny tutýar. Ýurduň däne we şaly ätiýaçlygynyň bellî bir bölegi şu ýerden üpjün edilýär.

• **HADYSALARYŇ UÇGUNY**

Ine, hut soňky bolup geçen wakalaram şu gurşawda ele alnyp öwrenilmeli. Az wagt mundan öñ jemgyýetçiliginiň pikirini soramak üçin orta atylan konstitusion üýtgesmeleriniň teklipnamasyndaky käbir maddalar protestleriň tutasdyryjy uçguny boldy.

Ýagdaý şeýle bolansoň, aýratynam wakalaryň kiparlamadyk

ýagdaýynda daşardan operasiýalaryň ara girmeginden endişelenildi. Demonstrasiýaçylaryň bir böleginiň guramaçylykly hereket etmegi bu endişeleri hasam artdyrdy. Dogrusyny aýdanda, eger bu geografiýany tanaýan bolsaňyz, munuň ýerliksiz endişe däldigini bilersiňiz. SSSR-iň dargan wagtyndan şu güne çenli Orta Aziýa sebitinde daşardan goldawly operasiýalar hemiše özüniň bardygyny görkezip geldi. Bulardan kábiri demografik, syýasy we sosial-ykdysady problemalar bilen tebigy pozisiýada duranam bolsa, soňabaka daşardan prowokasiýalar bilen çuňlaşdy. Özbegistan taryhy prosesiň dowamynda demografik, etnik kökli ýa-da radikallaşma babatda öñem birnäçe bulaşyklyklar bilen yüzbe-ýüz bolupdy. Aýratynam özbek hökümetiniň problemanyň çeşmesini aradan aýyrma tagallasy bilen agzalan daşarky ugrukdyrmalara açık üýtgeşmeleri ara alyp seljermegi öz wagtynda gozgalan wajyp meßeledir. Geliň, indi bolsa, Konstitusiýadaky üýtgedilmek islenen şol maddalara seredip geçeliň...

Özbegistanyň Konstitusiýasynyň 70-nji maddasynda Garagalgystanyň «özygyýarlydygy» ýazylan. «Özygyýarly Garagalgystan Respublikasy Özbegistan Respublikasyna degişlidir. Garagalgystan respublikasynyň özygyýarlylygy Özbegistan reapurlikasy tarapyndan goralyar» diýilýär. Üýtgedilmek üçin jemgyýetçiliğiň dykgatyna hödürinen teklipnamada ilkinji nobatda bu ýerdäki «özygyýarly» sözi geçenokdy.

Garagalgystany düzgünleşdirýän beýleki maddalar bolsa munuň yzyndaky 71-74-nji maddalardyr. Muňa laýyklykda Garagalgystan Awtonom Respublikasynyň öz Konstitusiýasynyň bardygy, emma munuň Özbegistanyň Konstitusiýasyna ters bolmajakdygy görkezilen. Şeýle-de özbek kanunlarynyň garagalpaklara-da degişlidigi we Garagalgystanyň çäkleriniň garagalpakkaryň öz razylygy bolmazdan üýtgedilmejekdigi görkezilýär.

Protestleriň çyrasyna ýag guýan iň esasy zat bolsa 74-nji madda boldy. «Garagalgystan respublikasy Garagalgystanyň köpcülikleýin halk ses berişligine esaslanyp, Özbegistan Respublikasynadan bölünip aýrylma hukugyna eýedir». Soňky

teklipnamada bu maddanyň ýokdugy görüldi.

Şeýlelikde, 1-nji iýul günü Nukusda konstitusion üýtgeşmelere garşy protestler bolup geçdi. Merkezi şäherde köpcüligiň hereketi barha artdy. Üýşen köpcülükden bir bölegi ýerli hökümət edaralaryny ele geçiräge synanysdy. Düýn alynan karar bilenem 2-nji awgusta çenli adatdan daşary ýagdaý yylan edildi.

• **ÖZBEK HÖKÜMETİ ODY SÖNDÜRDI**

Prezident Mirziýoýewiň wakalaryň ertesi günü Nukusa gidip, aktiwistler bilen pikir alyşmagy we konstitusion üýtgeşmeleriň bolmajagyna kepil geçmegi wakalaryň geriminiň giňemeginiň öňüni alana meňzeýär. 2-nji iýulda Özbegistanyň prezidenti Şewket Mirziýoýew Nukusa geldi we şeýle diýdi: «Biziň maksadymyz milletine, etniki gelip çykyşyna, diline we dinine garamazdan hemmeleriň ýurdumyzda azat we howpsuz ýagdaýda ýaşamagyny üpjün etmekdir. Konstitusion reformalar diňe adamlaryň ýas ýagty ertirleri üçindir. Emma garagalpak halky oňlamasa, hemme zat öñki-öñküliginde galar».

Ýöne mundan soň bu aýdylanlaryň hemişelik ýa-da dowam edip biljek ýagdaýa öwrülip-öwrülmezeginiň üstünde durulmaly. Galyberse-de Garagalpagystnada «aýratyn döwlet» bolmak ideýasy hemise saklanyp galýan isleg bolandygy sebäpli täze talaplaryň we bolup biläýjek protestleriň dürli formalarda ýuze çykyp biljekdigi ýatdan çykarylmaly däldir.

Şu tapgyrda wakalaryň kiparlajakdygyny we doganlyk hukugynyň ýeňjekdigini umyt edýarin.

Şunuň bilen birlikde Daşkendiň garşylyklaýyn hereket edende eserdeň çemeleşmegi negadar möhüm bolýan bolsa, sebit ýurtlarynyň konstruktiv tutumy şondan has beter möhümdir. Gazagystan düýn beýanat bilen çykyş edip, iki ýurduň hemişelik dost-doganlyk şertnamesynyň bardygyny we özbek hökümeginiň tarapyndadygyny mälim etdi.

Şol sanda Türkiýe we Türk döwletleri guramasy bu döwürde doganlyk Özbegistana her dürli goldawy bermeli hem-de daşardan bolup biläýjek hereketlere garşy diplomatik çäreleri, gerek

bolsa harby öñüni alyş işlerini geçirmäge taýýar bolmaly.

Kürşad ZORLU,
professor.

«Haber Türk», 04.07.2022 ý. Publisistika